

Egyensúly, növekedés és reform (I.)

A kiigazítás programja - Kornai János közgazdászprofesszor cikke

Népszabadság • [Kornai János](#) • 2006. június 28.

1995 áprilisában, röviddel a Bokros-csomag bejelentése után interjút készítettem velem a Duna Televízió. A riporter a következő kérdést tette fel: "Általánosságban hogyan fogadta az intézkedéscsomagot?" Így válaszoltam: "Nézzé, vannak kritikai megjegyzéseim, vannak hiányérzeteim... De ezek másodrendűek. Le szeretném szögezni, és ez a legfontosabb, hogy a most bejelentett kormányprogram alapgondolataival egyetértek, azokat szükségesnek, helyesnek és elkerülhetetlennek tartom.

Ehhez rögtön hozzá kell tennem, hogy ezek az intézkedések sok megpróbáltatással, fájdalommal is járnak, sokaknak szenvedést okoznak. Teljes mértékben átérzem ezt, és együtt érzek a nehéz helyzetbe jutottakkal. Nem úgy tekintek a kormányprogramra, mint valami örömhírré, hanem mint egy elkerülhetetlen terápia megkezdésére, amit szükséges végrehajtani az ország érdekében."

Most, 11 évvel később szó szerint megismételhetem azt, amit akkor mondtam. Elszomorító, hogy ugyanaz a nemzedék másodszor él meg egy megrázkódtatással és szenvedésekkel járó kiigazítást. De ismét kijelenthetem: a program alapgondolataival egyetértek, és - az ország érdekében - szükségesnek tartom a megvalósításukat.

Független kutató vagyok; nem a kormány vagy a koalíciós pártok nevében beszélek, hanem kizárólag azt mondom el: a magam szemléletében hogyan értelmezem a programot, szerintem mi készítette a kormányt a program kidolgozására és megvalósításának kezdeményezésére, milyen hatások várhatók, és milyen problémák vetődnek majd fel.

Mondanivalómat két cikkben foglaltam össze. Mai írásomban a kiigazítással foglalkozom, a holnapiban pedig a reformokkal.

Makrogazdasági összefüggések

A magyar gazdaság növekedését, miután az letért az egyensúlyi pályáról, az 1995-ben elindított stabilizációs és kiigazítási pálya visszavitte oda. Néhány éven át sikeresen haladtunk a fenntartható növekedés pályáján, de 2000-től kezdve ismét lekanyarodtunk erről az útvonalról. Noha 2004-ben és 2005-ben történt egy csekély mértékű korrekció, egészen az új program beindításáig továbbra is súlyos egyensúlyzavarok közepette ment végbe a növekedés.

Az egyensúlyi pályáról való letérés bemutatását két összefüggés ismertetésével kezdem. Kérem az olvasót, türelmesen rágja át magát ezeken a száraz - és látszólag igen elvont - mondatokon. Ezek fényében talán világosabbá válik a további fejtegetés.

Az első összefüggés szerint valamely adott évben az összes megtermelt új érték, a GDP egyenlő a fogyasztás és a beruházás összegével, levonva belőle a külföldről beérkező nettó erőforrást, vagy hozzáadva a külföldre kiszállított nettó erőforrást. (A nettó szó arra utal, hogy a beérkező és kiszállított erőforrás egyenlegét kell itt számításba venni.) A fogyasztás és a beruházás összege az "aggregált kereslet".

Ez olyan természetű összefüggés, amelyet a matematika nyelvén "azonosságnak" neveznek. Ez tehát nem jó tanács a kormány számára, mondván: okosan teszed, ha ezt a szabályt

betartod. Ez - akár akarja a kormány vagy bárki más, akár nem - szükségképpen érvényesül. Ha például valami ok folytán pontosan zero lenne a külföldi nettó erőforrás, akkor csak annyit lehetne fogyasztani és beruházni, amennyit megtermeltünk. A termelés határt szabna a felhasználásnak, és a felhasználás határt szabna a termelésnek.

Van még egy másik, ugyancsak azonosság jellegű makrogazdasági összefüggés. Ez azt mondja ki, hogy az adott év beruházása egyenlő ugyanazon év hazai megtakarításával, plusz (mínusz) a külföldi eredetű finanszírozással. A hazai megtakarításokat a három nagy jövedelemtulajdonos hozza létre, nevezetesen a háztartások összessége, a vállalatok összessége és az államháztartás. Mindegyik nagy jövedelemtulajdonosnál a megtakarítás lehet pozitív (ez valósul meg, ha a jövedelmét nem költi el teljesen), vagy negatív (ha többet költ, mint amennyi a jövedelme, azaz ha deficitet). Az alapösszefüggés szükségképpen teljesül, még akkor is, ha a jövedelemtulajdonosok egy része (például az államháztartás) deficitet. Ilyenkor ugyanis ezt vagy a többi jövedelemtulajdonos pozitív megtakarítása és/vagy a külső finanszírozás (az adósság növekedése) ellentételezi.

Ha eddig eljutott a türelmes, egy kis makroökonómiát tanulni hajlandó olvasó, akkor már könnyebben megérti, mit nevezünk *egyensúlyi* növekedésnek. Az ország növekedése egyensúlyi pályán halad, ha - most már a dinamikát tekintve - a fenti összefüggések a következő jellegzetességek szerint valósulnak meg:

1. A termelés egészséges ütemben nő.
2. Az aggregált kereslet több év átlagát számítva nem nő gyorsabban, mint a termelés. Ez - az imént tárgyalt alapösszefüggés értelmében - azt is magában foglalja, hogy, ha van is külföldierőforrás-bevonás, az nem nő gyorsabban, mint a termelés.
3. Az aggregált keresleten belül a fogyasztás több év átlagát számítva nem nő gyorsabban, mint a beruházás. Inkább a beruházás nő valamelyest gyorsabban, lehetővé téve a növekedés egészséges ütemét.
4. A hazai megtakarítás növekedése nem marad el a beruházások növekedésétől. Azaz nem nő a külső finanszírozás részaránya, az ország nem kerül a gyorsuló eladósodottság állapotába.

Ezek az összefüggések nem azonosságok, nem teljesülnek maguktól. Ezek bevált "arany szabályok", amelyeket ajánlatos betartani, de meg is lehet sérteni. Éppen ezt történt hazánkban 2000 óta.

Gyorsabban nőtt az aggregált kereslet, mint a termelés. Gyorsabban nőtt az egy főre jutó fogyasztás, mint az egy főre jutó termelés. Lényegesen gyorsabban nőttek a reálbérek, mint a munka termelékenysége. A megtakarítások egyenletében nőttön-nőtt az államháztartás negatív megtakarítása (azaz a költségvetés hiánya), s ez sajnálatos módon egybeesett a háztartási szektor nettó megtakarításainak drámai mértékű csökkenésével, a lakáshitelek, autót vásárlási és más fogyasztási hitelek stb. meredek felfutásával. (A vállalati szektor rendszerint nettó hitelfelvevő, mert csak így tudja finanszírozni a beruházásait, ez tehát nem befolyásolta negatívan az összképet.) Ennek elkerülhetetlen következménye volt az, hogy megugrott a külső finanszírozás, amit elsősorban a folyó fizetési mérleg megnövekedett deficitje fejez ki.

A 2006-os kiigazítás alapvető célja visszaterelni a magyar gazdaságot az egyensúlyi pályára. Ehhez az szükséges, hogy a gazdaságpolitika megpróbálja megváltoztatni a helytelen irányba mutató trendeket. A program kinyilvánítja, hogy a következő irányú változtatásokat szándékozik megvalósítani:

1. Leállítja az államháztartás deficitjének veszedelmes növekedését, és mozgásba hozza az ellentétes tendenciát a deficit csökkenésének irányában.
2. Lefékezi a háztartások fogyasztásának aránytalanul gyors növekedését. Az átlagos reálbérnek 2000 óta tartó, a gazdaság teljesítményénél jóval gyorsabb növekedését átmenetileg számottevő, fájdalmasan érezhető reálbércsökkenés váltja fel. A korábbi szint körül, vagy némileg ez alatt átmenetileg megtorpannak a reálkeresetek.
3. Az 1. és 2. változás hatására csökken (aránylagosan, a termelés százalékában kifejezve) a külső finanszírozási igény.

A magyar gazdaság állapotát gondosan mérlegelve az a meggyőződésem, hogy a kiigazítás programja makrogazdasági szempontból *helyes irányba* mutat. Benyomásom szerint a problémákat ismerő és tárgyilagosan átgondoló makroökonómák nagy része osztja ezt az állásfoglalást, vagy ha még ma nem is látja így, előbb-utóbb erre a következtetésre fog jutni.

A magam részéről ezt - a kiigazítások *irányát* - tekintem kulcskérdésnek. Ezzel még nyitva hagytam egész sor más problémát, amelyet a továbbiakban szeretnék sorra venni.

A kiigazítás méretei

Kísérjük meg a készülő változtatások várható összesített makrogazdasági következményeinek átgondolását. A pénzügyminiszter szerint 2006-ban 350 milliárd forinttal, 2007-ben 1000 milliárd forinttal csökken a költségvetés hiánya - ahhoz a hiányhoz képest, amely akkor keletkezett volna, ha a kormány nem kezdeményezi és nem valósítja meg az általa most kidolgozott kiigazítási programot. A program méretét azzal érzékeltetjük, ha a termelés méretével vetjük össze. A 2006-os költségvetési kiigazítás volumene a GDP második félévi várható volumenének kb. 3,5 százaléka. A 2007-es kiigazítás volumene a jövő évre előre becsült GDP 4-4,5 százaléka. Sokféle stabilizációs-kiigazítási programot hajtottak már végre a világ különböző országaiban. Aki ismeri azokat, tanúsíthatja: ez a mostani magyarországi nem tartozik ugyan a legdrasztikusabbak közé, de azért eléggé nagy méretű, eléggé radikális. A belföldi és külföldi szakértők egy része ezt nem hangsúlyozta kellőképpen. A magam részéről igen fontosnak tartom. A kiigazítási csomag terjedelme, összes volumene a kiigazítási szándék komolyságának, eltökéltségének egyik legfontosabb jelzője, és ezért kellő figyelmet érdemel.

A kiigazítási program nem csak egyszeri konkrét cselekményeket foglal magában (ez meg ez az ár vagy adókulcs megnő, az meg amaz a szervezet megszűnik), hanem számos, gyorsabban-lassabban kibontakozó makrogazdasági folyamatot indít el. Ha például az állam által foglalkoztatott emberek egy részét elbocsátják, mások keresetét befagyasztják, akkor ez hat az üzleti szféra béreinek alakulására is. Ez további hatásokat kelt: a lakosság jövedelelnövekedése lefékeződik. Ez ismét hatásokat vált ki: befolyást gyakorol a háztartási szektor fogyasztására és megtakarítására, ami viszont a termelésre hat és így tovább. A program által kiváltott elsődleges hatásoknak vannak tehát másodlagos, harmadlagos, továbbgyűrűző hatásai. Ezeket nehéz előre felmérni. Talán már egy-két hónap

múlva jobban érzékeljük ezeket, egy-másfél év múlva még pontosabbak lesznek az ismereteink.

Sok az ilyen előrebecslésekben a bizonytalanság. Csak egy példát említek: a háztartási szektor megtakarításait. A szabványos reakció az lenne: ha csökkent a jövedelem, de a háztartás szeretné eddigi fogyasztásának színvonalát megőrizni, akkor csökkenti a pénzügyi megtakarítást. Bizonyára sok háztartásban ez történik majd. Ám lesz, aki másképpen gondolkodik: "Nőtt a bizonytalanság. Ki tudja, mit hoz a jövő? Hátha engem is elbocsátanak? Jobb lesz többet félretenni. Jobb lesz egyelőre elhalasztani mondjuk az autó kicserélését vagy egy lakás tervbe vett vételét - nem merek most hitelt felvenni." Ez a fajta reakció viszont növeli a megtakarítást. Senki sem tudná ma előre megmondani, melyik fajta reakció lesz gyakoribb és erősebb. A probléma súlyát jól érzékelteti, hogy 1998-ban a GDP-hez viszonyítva több mint 9 százalék volt a háztartási megtakarítás, amely 2003-2004-re 0-1 százalék közeli értékre esett vissza. A csúcspont és a mélypont közötti különbség körülbelül akkora, mint a költségvetés deficitje! Emlékeztetek az imént mondottakra, miszerint a háztartási és a vállalati szektor, valamint az államháztartás (pozitív vagy negatív) megtakarítása együtt dönti el, mekkora lesz a gazdaság külső finanszírozási igénye. Nagyon sok múlik tehát a háztartások megtakarításán - ezt pedig nem tudjuk megbízhatóan előre látni.

Csak éppen felvillantani akartam, milyen nehéz számszerű becsléseket adni a kiigazítás várható makrogazdasági következményeire. Kétszer is gondolja meg a szavait az a politikus és az a közgazdász elemző, aki sokallja, de az is, aki kevesli a kiigazítás méretét. Biztos abban, hogy jól mérte fel a várható hatásokat? Igen nagyot lehet itt tévedni! Ez egyúttal intelem mindenki számára, aki azt hiszi: a kormánynak és a parlamenti többségnek csak *akarnia* kell valamit, és ha igazán szívósan dolgozik a végrehajtásán, akkor az meg is valósul. Van, ami valóban a politikai döntéshozók kezében van. *Elkezdhetnek* valamit egy utasítással, előírással, tiltással. De a *megvalósulásba* sok minden belejátszik majd: mind a hazai áttételes, közvetett hatások, mind pedig a tőlünk nem függő világpolitikai és világ gazdasági események. Tudásunk és akaratunk korlátaira érdemes gondolnunk, kellő szerénységgel, valamennyiünknek, mind a kormányoldalon és az ellenzékben lévő politikusoknak, mind pedig a történésekhez hozzászóló és a tanácsokat könnyedén osztogató szakértőknek.

A kiigazítási program nagyszámú részletintézkedésből áll. Nem vállalkozom annak megítélésére: optimális-e a csomag elemeinek összetétele. Fejcsóválva figyelem azok bátorságát, akik ezt teszik - én bizonyára óvatosabb vagyok. Érzékelem az elemek összeválogatóinak néhány szempontját. Csak néhányat említek ezek közül, a teljesség igénye nélkül. Azt kell a csomagba beletenni, ami eléggé kézzelfogható, és ezért megvalósíthatónak ígérkezik. Továbbá azt, ami, ha fogcsikorgatva is, de legalább a kormányzat saját hívei számára politikailag elfogadható. Nem kell túlterhelni a csomagot túl sok olyan intézkedéssel, amely éles ellenállásba ütközne. Nemcsak a politikusok, hanem a politika és a gazdaság közötti kapcsolatok kutatói is jól tudják, milyen erősen hatnak ezek a megfontolások a gyakorlati gazdaságpolitikában. A magam részéről nem látok semmi elítélendőt abban, hogy ezek a szempontok fontos szerepet játszottak a kiigazítási csomag tartalmának összeválogatásában.

Bevételi oldal, kiadási oldal

A költségvetési hiány csökkentését célzó rendszabályok összeválogatásáról szólva ismételten elhangzott a következő kritika: túl nagy a súlya azoknak a változtatásoknak, amelyek a

bevételeket növelik azokhoz képest, amelyek a kiadásokat csökkentik. Sokkal inkább az utóbbiakat kellene előtérbe helyezni, mert ezek biztosítják a tartós stabilitást.

Nézetem szerint ez féligazság. Bármilyen tekintélyes irodalom sugalmazza is ezt a bírálatot, és bármelyik nemzetközi szervben kialakított sztereotípiát ismételtetik is a kritikusok - féligazság marad.

Megközelíthetjük a problémát az *időrendi sorrend* szempontjából. Azok közé tartozom, akik szívesen látnák, ha a társadalom összes adóterhelése az összes termeléshez, illetve az összes jövedelemhez képest csökkenne. Erről a második cikkben bővebben lesz szó. Azt azonban merőben elhibázott gondolatnak tartom, hogy az állam bevételeinek csökkentésével kezdjük, és *ettől* várjuk a későbbiekben a kiadások csökkentését. Az adócsökkentés termelésélénkítő hatása csak késleltetve mutatkozik, és ki tudja, milyen mértékű lesz. Viszont a bevétel azonnal csökken, és ez biztosan növeli a költségvetési hiányt. Ezt az abszurd sorrendet választotta az USA-ban - rossz tanácsadónak ajánlására - Ronald Reagan, majd nemrég a mostani elnök, George W. Bush. Utóbbi kitartott az adócsökkentés mellett, miközben az iraki háború további kiadási terheket rakott a költségvetésre. Mindkét időszakban szédületesen megnőtt a költségvetési deficit. Nem kellett volna nálunk sem hallgatni erre a rossz tanácsra, az egymásra licitáló adócsökkentési javaslatokra. Rendjén lévőknek érzem, hogy az idő előtti adócsökkentéseket most visszarendezik. Remélem, ez a kínos korrekció megérleli a fogadalmat, hogy ez többé nem történhet meg újra. Előbb csökkenjen a kiadás. És ha ez az eredmény már szilárdan a kezünkben van, akkor szabad (és akkor kell is) az adókat csökkenteni.

Térjünk rá a probléma egy másik vetületére, a költségvetési hiányt csökkentő rendszabály *tartósságára*. Ha két hatóságot vagy más állami szervet összevonnak, és ezáltal költséget takarítanak meg, szép dolog - de ki garantálja, hogy az tartós marad? Én már annyiszor éltem át minisztériumok összevonását, átrendezését, majd szétválasztását, hogy képtelen vagyok ezért lelkesedni. Ma elbocsátanak embereket, holnap meg újra felvesznek másokat. Itt tehát kiadást csökkentettünk, és mégsem biztos, hogy tartós marad a hatás.

Vagy vegyük az ellenkező előjelű esetet. Tegyük fel, hogy új törvénnyel bevezetik az ingatlanadót, és azt az önkormányzatok egyik legfőbb bevételeinek minősítik. Úgy szervezik át az adórendszert, hogy az önkormányzat erősen érdekeltté váljék az ingatlanadó behajtásában. Kialakul az új adónem beszédésének apparátusa, és az rutint szerez a munkában. Az állampolgárok az idő múltával megszokják, hogy az ingatlan után adót kell fizetni; ez válik az élet természetes rendjévé. Itt tehát új bevételt alakítottunk ki - ez azonban olyan bevétel, amelynek tartós fennmaradására erős biztosítékok épülnek be a társadalom intézményeibe és magatartási normáiba.

A perdöntő kérdés ebben az összefüggésben tehát nem az, hogy bevételi vagy kiadási oldalon történt-e a változás, hanem hogy mennyire nehezen vagy könnyen fordítható vissza. Mennyire épül be a változás a jogrendszerbe, mennyire kényszerítik ki a megvalósítását, és milyen mély gyökereket ver az emberek mentalitásában. Ebben a tekintetben a kiigazítási csomag összetétele vegyes képet mutat. Elég sok benne az olyan tétel, amely aránylag könnyen visszafordítható mind a bevételi, mind a kiadási oldalon. Ez éberségre int. Amit eleve átmeneti intézkedésnek szántak, az valóban szűnjék is meg, amint már nincs rá szükség. Ám amit fenn kellene tartani, azt az idő előrehaladásával mind mélyebben és erősebben intézményesíteni kell, be kell "cementezni" a jogrendbe és az emberek gondolkodásába.

A fájdalom eloszlása

Cikkem már a bevezető mondatokban hangsúlyozta, hogy a kiigazítás sok embernek okoz majd fájdalmat, anyagi veszteséget és növekvő bizonytalanságot. Nem egyforma szenvedést fog rájuk kimeríteni a sors. Mire számíthatunk ebben a vonatkozásban? Akárcsak a jövedelem vagy a vagyon eloszlásában, sokféle dimenzióban kell vizsgálni ezt az eloszlási problémát is.

Itt mindenekeelőtt az örömek és az áldozatok, a hasznok és a költségek *nemzedékek közötti eloszlásáról* van szó. Amikor a fogyasztás "elszaladt", az életszínvonal felgyorsult emelkedését az akkori generációk élvezték. Néhány év telt el. A megszorítások most már a néhány évvel későbbi nemzedékeket terhelik. Ha ma nem végeznénk el ezt a terhes kiigazítást, holnapra még inkább felgyűlné a baj. Máris gyorsulni kezdett az adósságállomány felduzzadása. Az ország hitelképességének, fizetési megbízhatóságának romlása kézzelfoghatóan mutatkozik meg a hitelek felvételéért fizetett kamatfeltételek romlásában. Minél inkább eladósodott az ország, és minél inkább fenyeget egy pénzügyi válság veszélye, annál magasabb hozamokkal kell idevonzani és költségvetési deficitünk finanszírozására késztetni a pénzügyi befektetőket. Nő a költségvetésre nehezedő kamatteher, ettől is nő a deficit, még kevésbé vonzó a magyarországi pénzügyi befektetés - az egyik kedvezőtlen jelenség erősíti a másikat, és létrejön az adósságspirál. A gyorsulva növekvő adósságot a jövő generációk öröklik. A korrekciót egyebek között az örömek és a szenvedések nemzedékek közötti méltányos elosztása is megköveteli.

Térjünk rá a jelenre, a most élő lakosság terheinek eloszlására. Felelőtlen az olyan ígéret, amely kijelenti: a kiigazítási program biztosítja a terhek igazságos elosztását. Ehhez nemcsak igazságos államra lenne szükség, hanem olyanra is, amely mindentudó és mindenható. Ilyen állam nem létezik. Előre tudhatjuk, hogy a fájdalom eloszlása tele lesz bántó igazságtalanságokkal. Már azt is megnyugtatónak érezném, ha az országot irányító erők ezt - azaz saját lehetőségeik korlátait - elismernék, és hozzátennék: minden erejükkel *az igazságtalanságok enyhítésére* törekszenek. A kiigazítási program három elemét, három jellegzetes részét emelem most ki annak szemléltetésére, hogy érződik az igazságtalanságok enyhítésére irányuló szándék.

- Megítélésem szerint az energiaárak emelkedésének mesterséges visszafogása nemcsak közgazdaságilag volt kártékony, de nem is volt igazságos. Az a jómódú háztartás, amelyben nagy lakást fűtenek, sok szobában ég a villany, sokféle villamos készülék szolgálja a kényelmet és szórakozást, sokkal nagyobb összesegű támogatást kap, mint a szűk lakásban élő, kevés villamos készüléket működtető, szegény család. Az államháztartás csatornáinak közvetítésével az a szegény, aki kevés energiát használ, sok ezer adóforinttal támogatja a gazdagot. A programnak minden olyan rendszabálya, amely valamely termék vagy szolgáltatás pénzügyi támogatását csökkenti, igazságosabbá teszi a terhek elosztását. Lehetőleg minden költséget az fizessen, aki a szóban forgó terméket vagy szolgáltatást fogyasztja! A rászorultakat nem árak mesterséges csökkentésével kell segíteni, hanem célzott támogatásokkal. Ennek legjobb eszköze a pénzjuttatás, mert az tiszteletben tartja fogyasztói szuverenitásukat. Legfeljebb kisegítő eszközként lenne szabad igénybe venni a célzott árkompenzáció eszközeit.

- A kiigazítási csomag összeállításán érződik az a szándék, hogy minél szélesebb bázisú adónemeket helyezzen előtérbe. Mindenki fogyaszt, ezért mindenki, aki legalisan vásárol, fizet áfát. Nemcsak a munkából szerzett jövedelemre és a vállalkozásból származó nyereségre terhelnek adót, hanem a tőkejövedelmekre is. A különböző speciális adókat úgy kalibrálták,

hogyan azok elérjenek egy-egy célzott csoportot. Ezeknek a változtatásoknak az együttese nem alkot konzisztens adóreformot, egy részük inkább rögtönzött, alkalmi és átmeneti rendszabálynak tűnik - de legalább azt a tiszteletre méltó törekvést tükrözik, amely szeretné elérni azt, hogy mindenki vegye ki a részét a terhekből.

- A közös áldozatok alóli kibúvás fő módszere a joghézagok ügyes kihasználása, az adófizetés megkerülése, lehetőleg a törvényes előírások nyílt megsértése nélkül. A kiigazítás keretében a kormányzat megpróbálja felvenni a küzdelmet a "potyautas" magatartással szemben. Ide sorolható a "kényszervállalkozás" kiskapuinak bezárására tett kísérlet. Ne lehessen az adó és a társadalombiztosítási hozzájárulás fizetése alól kibújni azzal, hogy a munkaviszonyt külső céggel való szerződésnek álcázzák. Ebbe a kategóriába sorolható a házipénztár megadóztatása, mivel sokan itt próbálják elrejteni a vállalkozásból valójában már kivont pénzt. Az ingatlanadó közvetett módon adóterhet ró a gazdasági életnek azokra a különös szereplőire, akik adóbevallásukban igen alacsony jövedelemről számolnak be; ami netán nem is több a minimálbérnél, miközben drága luxusvillákban élnek. A minimálbér általános és feltétel nélküli adómentessége valósággal csábított arra, hogy ügyeskedő emberek minimálbéres munkavállalkozókként jogosultságot szerezzenek az állam szolgáltatásaira, ugyanakkor kibújjanak minden adófizetési kötelezettség alól. Mindegyik említett intézkedés-tervezetnek (és ide sorolhatnánk a program néhány további elemét is) vannak hátulütői. Lehetséges, hogy a rendszabályokat hatékonyabbá és méltányosabbá kellene tenni. Én itt most elsősorban a *szándék* mellett akarok kiállni és biztatni a jogszabályok alkotóit, ne hátráljanak meg azok előtt, akik akadékoskodnak, és konstruktív javaslatok helyett magát a törekvést is megpróbálják lejáratni.

Hitelesség és eltökéltség

A nagy megrázkódtatással járó kiigazítás sikerének egyik feltétele a program előterjesztőinek és a megvalósítás irányítóinak *hitelessége*. A program tulajdonképpen ígéret, és megvalósítása részben attól függ, hogy akiknek szerepük van a további eseményekben, hisznek-e az ígéretnek. Sokszor ismételt közhelyet írtam le újra, ám ez mit sem változtat azon, hogy igen lényeges, a tapasztalat által sokszor megerősített igazságot fejez ki.

A hitelességről szólva két "célcsoportról" kell szólni. Az egyiket az üzleti világban úgy szokták nevezni: a "piacok". Ez homályos elnevezés, hiszen nem a vásárcsarnoki piacokról, nem a lemezjátszók vagy az autók piacairól van itt szó, hanem a gazdasági élet egy sokkal szűkebb részéről. Tekintsünk először a keresleti oldalra: a magyar állam elsősorban kötvények eladásával elégíti ki külső finanszírozási igényeit, továbbá közvetlenül is felvehet hiteleket. Emellett hitelekre van igénye a vállalati szektornak, sőt (például lakások vásárlására vagy építésére) a háztartási szektornak is. A kínálati oldalon, a hitelnyújtók között főként bankokat találunk, továbbá nagy biztosítóintézeteket és nyugdíjpénztárakat, amelyek kamatoztatni akarják a náluk felhalmozódott tőkét, valamint más pénzügyi befektetőket, akik ügyfeleik pénzét akarják előnyösen gyümölcsöztetni. A befektető szervezetek jól képzett szakértőket foglalkoztatnak, akiknek gondosan elemezniük kell, hogy hová érdemes befektetni. Ez igen nehéz mesterség, mert egyszerre kell mérlegelni a befektetés hozamait és kockázatát. Nem lesz-e baj a hitel visszafizetésével? És itt lép be a hitelesség szempontja. Ha egy ország pénzügyi egyensúlya rosszul áll, akkor fennáll a válság veszélye, és nő a befektetés kockázata. A befektetők által megbízott szakértők serege árgus szemekkel figyel, hogyan alakul az "országkockázat". Ha bajok vannak, hozzálátnak-e a hibák kijavításához? Ha megígérik a kiigazítást, vajon kitartanak-e szándékaik mellett, hiteles-e az ígéret?

Aki nem ismeri ki magát az országos pénzügyekben (különösen pedig az, aki viszolyogva, ellenszenvvel tekint a bankokra, tőzsdékre, részvényekre, spekulációra), az a vállát rándíthatja, és azt mondja: miért fontos tetszelegni a pénzembereknek? De hát itt nem érzelmi kapcsolatokról van szó. A világgazdaság felé nyitott kis országban élünk. Nekünk, magyaroknak Széchenyi magyarázta el első ízben a *hitel* fontosságát. Valamennyi állampolgár közös érdeke, hogy javuló feltételek között jussunk hitelekhez. Ezért igen fontos közügy, hogy kedvező benyomást szerezzenek a nemzetközi pénzvilág szakértői, a külföldi és a hazai befeketetők, a "piacok" a Magyarországon most megindult kiigazításról. Az első reakciók nem voltak kedvezőek, több tényező hatására. A problémát többen elemezték már, többek között a *Népszabadság* hasábjain is. Természetesen az első visszhang is számít, de most még korai lenne arról beszélni, mi lesz a piacok *tartós* reakciója. Nem az első szavak, hanem a tettek alapján fognak ítélni. Megvalósulnak-e a meghirdetett rendszabályok? Nem puhul-e fel menet közben a kezdetben deklarált kemény következetesség? Csak most elszánt-e a kormány, vagy később is ez marad? Milyen lesz a 2007-es költségvetés? Hogyan fog reagálni a kormány azokra a másodlagos-harmadlagos hatásokra, köztük esetleg a kedvezőtlenekre is, amelyeket most még nem tudott pontosan előre kalkulálni - visszavonul, vagy megy tovább a most megkezdett úton? Itt nem pár órás vizsgáról van szó. Ez a sajátos vizsga hónapokon, éveken át tart. Az igazán előrelátó elemzők tisztában vannak ezzel, és készek lesznek első, rögtönzött reakciójukat korrigálni, ha biztató és megnyugtató lesz a tapasztalatuk. Annyit máris megjegyezhetnék, honfitársainknak címezve: rossz szolgálatot tesz az országnak az, aki fanyalgással, kákán csomót kereséssel, ijesztgetéssel vagy féktelen követelődzéssel rontja a program hitelét.

A "piacok" reakciója - ebben az összefüggésben - néhány száz vagy ezer pénzügyi szakértő állásfoglalásait és folyamatosan hozott döntéseit jelenti. Más hullámhosszon érkeznek a jelzések a magyar állampolgárok milliótól. Ők is beszélnek és gondolkodnak a programról, és ők is ítéletet mondanak magukban arról: bízhatnak-e azokban, akik a kiigazítási programot kidolgozták és megvalósítását vezetik?

Rendkívül szerteágazó problémáról van itt szó. Hogyan kommunikálták a programot a magyar lakosságnak és a nemzetközi pénzügyi világnak? Mit közöltek az ország problémáiról és az előttünk álló feladatokról a választások előtt és után? Erről már sok szó esett a sajtóban és a tévé képernyőjén. Cikkemben - noha tudom, mennyire fontos a közlés módja - nem tárgyalom a kommunikáció kérdéseit. Amit a "piacok" reakciójának tárgyalásakor már mondtam, azt itt is megismételhetem: a szónál fontosabb a tett. Ideig-óráig igen nagy hatást gyakorolhat a beszéd (és az elhallgatás), a hangulatkeltés és a szenvedélyek feltüzélése. Előbb-utóbb azonban keresztültör a tapasztalat sokkal erősebb befolyása.

A kormányprogram közzétett szövegében, a saját nevével aláírt bevezetőben ezt írta Gyurcsány Ferenc: "Az elmúlt öt-hat évben egyre több és egyre nehezebben elviselhető terhet tettünk az állam nyakába. Az indokolható szociális és modernizációs célok nem jártak együtt kellő költségvetés-politikai felelősséggel. Függetlenül attól, hogy a fenntartható növekedés egyensúlyi pályájáról történő eltérés 2000-2001-ben kezdődött, nem kétséges, hogy a nagyobb felelősség a 2002-2006 közötti kormányokat terheli."

Magyar miniszterelnök még nem ment el ennyire messzire az elmúlt időszak gazdaságpolitikai hibáiért kinyilvánított önkritikában.

Súlyos dilemmák nehezdedtek a miniszterelnökre és munkatársaira az elmúlt időszakban és különösen a választás évében. Bizonyára ismerték az ország gazdasági állapotát és a

fenyegető veszélyeket. Azonnal lássanak hozzá a súlyos megrázkódtatással járó kiigazításhoz? Vagy halasszák el, de azért előre jelentsék be: ezt majd megteesszük a választások után? Fogadkozások hangzottak el, mondván: a gazdaságpolitikában, a költségvetési bevételek és kiadások alakításában nem lesz "választási év". A fogadalmat csak félig tartották be. Ez végső soron elvezet a megkerülhetetlen nagy kérdéshez: mi volt fontosabb az ország érdeke szempontjából: az, hogy a korábban kormányzó politikai erők a kormányrúd mellett maradhassanak, és azt ne adják át a felelőtlen politikát hirdető ellenzéknek - vagy az, hogy a gazdaság minél előbb jöjjön rendbe, és hogy teljesebb, őszintébb tájékoztatást kapjanak az ország polgárai a nehézségekről? Lehetett volna-e szerencsésebb kompromisszumot találni a három - egymásnak az adott pillanatban ellentmondó - törekvés, a politikai győzelem kivívása, a gazdaság rendbetétele és az őszinte tájékoztatás követelménye között? Utólag könnyű azt állítani, hogy ez vagy az az intézkedés, amelyet most vissza kell vonni, teljesen felesleges népszerűsködés volt, mert a választásokat anélkül is meg lehetett volna nyerni. Utólag könnyű okosnak lenni. Visszamenőleges értékeléskor már nem dönthető el, mekkora volt az előzetesen mérlegelt és szubjektíven érzékelt kockázat. Előzetesen azt hihette a döntéshozó: hátha éppen azokon a tized százalékokon múlik a győzelem, amelyeket a "választási" fiskális politika eredményezhet.

Kutató vagyok, akinek hivatásbeli kötelessége átélni és kinyilvánítani állításainak bizonytalanságát, és aki hajlamos nézeteit újra és újra, sokszor öngyötrő módon revízió alá venni. Ez nem hiba, inkább erény az én mesterségemben. Többek között azért is zárkoztam el attól, hogy hivatásos politikus legyek, mert ilyesfajta szemléletre van hajlamom. Nem kívánom a kutató számára felállítandó mércéket alkalmazni a politikai döntéshozókra. Érzékelem az elmúlt időszak értékelésével kapcsolatos súlyos problémákat, és meg is fogalmaztam a fentiekben a *kérdéseket*, amelyek ebben a cikkben megválaszolatlanok maradnak. Nem érzek késztetést magamban, hogy erkölcsbíró legyek a politikai és gazdasági célszerűség nehéz politikai és etikai dilemmáinak és az azokra adott válaszoknak a megítélésében.

Annyit nem ítéleként, hanem megfigyelőként megállapíthatunk: Gyurcsány Ferenc és kormánya kötelezettségvállalásait most nemcsak ellenfelei, hanem a semleges és tárgyilagos elemzők, sőt saját lelkes hívei is több fenntartással fogadják, mint korábban. A hitelesség erősítése persze a tervek jobb elmagyarázásán, a "kommunikáció" ügyességén múlik, ez azonban másodrendű kérdés. Az igazán fontos az, hogy mi fog történni a gyakorlatban. Már most is látszik a miniszterelnök és munkatársaiból álló csapat *eltökéltsége*. Nem kis politikai bátorság kellett egy népszerűtlen program meghirdetéséhez, néhány hónappal az önkormányzati választások előtt. Nem kis bátorság kell olyan programhoz, amely a társadalomnak szinte minden rétegétől és csoportjától áldozatokat követel, és ezért mindenütt ingerült, dühös, kiábrándult vagy ellenséges reakciókat vált ki. Előbb-utóbb bizonyára mind többen megértik majd, hogy az a *politikai ár*, amelyet a politikai vezetés hajlandó most megfizetni a kiigazítási program meghirdetésével fontos mércéje annak, mennyire eltökélt a program megvalósításában.

A kiigazítás iránti eltökéltség nem azt jelenti, hogy görcsösen ragaszkodni kell minden egyes betűhöz, amelyet ezekben a napokban leírtak. Rugalmasságra van szükség, a siker néha kompromisszumokat is követel. Tartózkodni kellene az olyan kijelentésektől, miszerint a már bejelentett csomag most elegendő a kiigazításhoz; ennél többre biztos nem lesz szükség. Hátha mégiscsak szükség lesz további fájdalmas intézkedésekre? Hátha tévesek az első számítások? Hátha romlanak a külső feltételek? Nem kellene előlről kezdeni az olyan megnyugtatót, amelynek ígéretei esetleg nem tarthatók. Az eltökéltséget nem azon méri majd

az ország lakossága, a pénzügyi világ és végső soron a történelem, hogy a kiigazítási program 50 vagy 100 tervezett rendszabályát valóban bevezették-e. A teljes és erős hitelességet csak a *végeredmény* szerezheti meg. Akkor és csak akkor bizonyul valóban eltökéltnak a kormányzat, amikor az ország majd újra egyensúlyi pályán halad. Ahogy közeledünk majd ehhez, talán hónapok, talán csak egy-két év múltával, úgy erősödhet a bizalom.

Egyensúly, növekedés és reform (II.)

A társadalom átalakításáról - Kornai János közgazdászprofesszor cikke

Népszabadság • [Kornai János](#) • 2006. június 29.

Mi az a "reform", amiről - mint valami egyértelműen és világosan definiált kíváncsiságról - beszélnek? Egyáltalán nincs közmegegyezés sem országunkban, sem pedig világszerte, milyen irányban kellene változtatni a jelenlegi állapotot.

Írásommal a reformokról szóló diskurzus "napirendjének" kialakításához szeretnék hozzájárulni. Miről kellene beszélgetnünk? Melyek a megkerülhetetlen témák?

Nem az a célom, hogy saját javaslataimat propagáljam. A módszeres kifejtésre és érvelésre nem is adnak lehetőséget a cikk terjedelmi korlátai. De azért nem akarom megkerülni az állásfoglalást, s ezért legalább röviden jelezni fogom saját véleményemet a vitatott kérdésekben.

A misztikus gyógyhatású reform

A kiigazítás kormányprogramjához fűzött kommentárokból rendszeresen olvashatók utalások a reformra. Aki alapján helyesli a kiigazítást, az jóindulatúan megjegyzi: "Ez még csak kezdet. Ezt fogja majd igazán kiteljesíteni a reform". Aki élesen bírálni akarja a kiigazítási programot, az fordított előjelet alkalmaz: "Amit most nekünk előadtak, keveset ér. Igazi reform kellene, csak az oldhatja meg a problémákat."

Akármilyen is a megjegyzés irányzata, az utalások eléggé misztikusak. A tipikus beszélgetés, amely a tévériporter és a megkérdezett szakértő között folyik, azt a benyomást kelti, mintha mindketten pontosan tudnák, mit kell reformálni és hogyan. Például nyilvánvalóan szükséges "a nagy elosztórendszerek reformja". Ha a reformot megvalósítanák, minden megoldódna, többek között rendbe jönne a költségvetés is. Csak hát a politikusok húzzák-halasztják a reformot, félnek tőle, nem hajlandók megkezdeni. "Mi lesz már, mikor kezditek el végre?" - így hangzik a politikusok felé irányított kérdés.

Ez a karikaturisztikus leírás nem csak egyik-másik felületesebb beszélgetést jellemezhetné. Komolyan felkészült közgazdászok és gazdaságpolitikusok is hasonló nyelven beszélnek. Sőt tekintélyes nemzetközi szervezetek tulajdonképpen ugyanezt az álláspontot sugalmazzák kritika, tanács, nem egyszer nyomatékos elvárás formájában. A hazai szakértők egy része a

washingtoni pénzügyi szervezetekben, vagy valamelyik brüsszeli irodában hallott véleményt szajkózza.

Benyomásom szerint egy erős áramlat sodrásával kell szembeszegülnöm, amikor megkockáztatom az állítást: a fenti gondolatfüzér mindegyik láncszeme hibás.

Mi az a "reform", amiről - mint valami egyértelműen és világosan definiált kíváncsiságról - beszélnek? Egyáltalán nincs közmegegyezés sem országunkban, sem pedig világszerte, milyen irányban kellene változtatni a jelenlegi állapoton. Miközben például Budapesten a liberális gondolkodásúak az egészségügy finanszírozásának decentralizálását tartják a reform sarokpillérének, az USA-ban a liberális közgazdászok egy része éppen az ellenkező irányú reformot, nemzeti egészségügyi szolgálat kiépítését sürgeti. A változtatások kívánatos irányát illetően eltérnek egymástól a reformerek, elsősorban attól függően, milyen világnézet és politikai filozófia hívei. Az is más-más reformvíziót sugalmaz, hogy ki melyik csoport vagy réteg érdekeit szeretné védelmezni. Esetleg valamelyik friss szellemi élmény befolyásolja a reformert; van egy kedvenc ideája - kinek az egészségügyi számla, kinek pedig a halasztott tandíj tűnik problémamegoldó csodaszernek.

A változtatás irányának tisztázatlansága a nyűglődés és halasztódás egyik fő oka. Két illetékes találkozik és egyetért abban: igen, kell a reform! Csak az nem biztos, hogy ugyanazt értik reformon.

Ha végbemennének radikális változások, egyáltalán nem biztos, hogy ezek hozzájárulnának a jelen pillanat makrogazdasági bajainak orvoslásához, többek között a költségvetés gondjainak enyhítéséhez. Vagy igen, vagy nem. Lehet olyan reform, például a nyugdíjrendszerben vagy az oktatásban, amely átmenetileg vagy tartósan a korábbinál nem kevesebb, hanem több állami erőforrást igényel.

A reformvita egyik napirendi pontjának éppen annak kellene lennie, hogy a reformterveket elsősorban az égető makrogazdasági gondok enyhítésének szolgálatába állítsuk-e, vagy a reformoknak joguk van önálló életre? A magam részéről például már sok évvel ezelőtt azt ajánlottam, hogy érvényesüljön bizonyos fokú "önrészesedés" az egészségügyi ellátásban. Ezt a javaslatot olyankor tettem, amikor a költségvetés nem volt különlegesen nehéz helyzetben. A javaslat azon a közismert közgazdasági megfigyelésen alapult, hogy a kereslet "elszalad", ha a felhasználó ingyen jut a termékhez vagy szolgáltatáshoz. Az önrészesedés, még ha csekély összegű is, némiképpen korlátozza a keresletet. Akkor is fenntartanám ezt a javaslatot, ha a költségvetésnek történetesen nagy többlete lenne.

Ha tehát a fiskális kiigazítás elősegítése csupán egy a figyelembe veendő követelmények között, akkor tisztázást igényel: melyek azok a nagy célok és értékek - a növekedés, a versenyképesség, a hatékonyság előmozdítása, az állampolgár választási lehetőségeinek kiszélesítése, a társadalom biztonságérzetének erősítése, a méltányosság és igazságosság következetesebb érvényesítése - amelyeket a reformokkal szolgálni akarunk.

Cikkemben előbb a reformok *tartalmával*, a változtatások irányával foglalkozom. Utána pedig néhány megjegyzést tennék a "hogyan"-ról, a reformok *megvalósításának módjáról*.

Az állam mérete

Gyakran kevernek össze a vitákban két, egymástól különálló kérdést: mi az állam mérete és mekkora a költségvetési hiány. Az igazság az, hogy deficit egyaránt keletkezhet kis, közepes és nagyméretű állam esetében. Az USA-ban aránylag kisebb az állam mérete, mint a legtöbb nyugat-európai országban. Mégis, az amerikai költségvetési politika ismételten súlyos deficit felé sodródott, miközben több európai országban ebben a tekintetben rendben van az államháztartás.

A költségvetés kiigazítása sürgős feladat. Határozott lépésekkel meg kell oldani, s egy-két éven belül elfogadható mértékűvé kell csökkenteni a deficitet. Ezt nem tehetjük függővé attól, milyen ütemben halad az állam reformja.

Kisebb legyen-e az állam? *Nem* ennek a kérdésnek a feltevésével kell elkezdni a tisztázást. Az első kérdés, amelyre felelnünk kell: *milyen feladatok* ellátását várja el a társadalom az államtól.

Van néhány igen fontos funkció, amely napjainkban is kizárólagosan az államra hárul. Ilyen a hadsereg működtetése, az általános fizetőeszközként működő papírpénz és érmék kibocsátása, bizonyos büntetések (például bebörtönzés) végrehajtása. Hirtelenjében nem is tudnék több példát mondani. Sok más tevékenységet, amit hagyományosan az állam monopóliumának tekintettek, ma már részben nem állami szervezetek látnak el, mégpedig vagy üzleti (for profit) vállalkozásként, vagy pedig civil társadalmi szerveződésként (non profit szervezetek, NGO-k).

Gondoljunk a *közbiztonságra*. Az állami rendőrség létszámától nem marad el az őrző-védő vállalatoknál, illetve az üzleti szféra által közvetlenül működtetett biztonsági szerveknél foglalkoztatott létszám. Körülbelül annyi a "magánrendőr", mint a közrendőr. Aránylag kevesen vesznek részt önkéntes biztonsági szolgálatokban, más országokban ezek létszáma is jelentős.

Egy másik példa az *igazságszolgáltatás*. Ez persze továbbra is elsősorban állami feladat. Ám kíváncsú lenné, és az állami igazságszolgáltatást részben tehermentesítené, ha nagyobb lenne egy-egy szakma vagy szervezet tisztességét felügyelő etikai bizottságok, továbbá az egymással jogi vitában álló felek által megbízott döntőbírók szerepe, más szóval terebélyesedne a nem állami igazságszolgáltatás. (Nem összetévesztendő az önbíráskodással!)

Az üzleti élet felügyelete, a diplomácia, a katasztrófavédelem, a környezetvédelem - és még sorolhatnánk hosszan azokat a szférákat, amelyekben az állami és a nem állami szervezetek között megoszlik a szabályozás, igazgatás, nyilvántartás és felügyelet feladata és felelőssége. Minél inkább megnő az utóbbi, annál inkább csökken - aránylagosan, a magán-tevékenységhez viszonyítva - az állami tevékenység mérete. Ha hosszabb időszakot tartunk szem előtt, akkor a most leírt tendencia következtében relatíve csökken az állam mérete. Ez mérhető például azzal, hogy csökken az állam összes kiadása, a GDP százalékában kifejezve.

Ez a tendencia már eddig is erőteljesen megmutatkozott. A folyamat lassítható, ha monopoljogokat őrzünk meg az állam számára, de meg is gyorsítható, ha több szabadságot adunk a magánvállalkozásnak és a civil kezdeményezésnek.

Az "állam reformja" nem csak annak átgondolását igényli, milyen átszervezést hajtsunk végre az állam apparátusán *belül*.

Persze ez is lényeges. De talán még fontosabb azt tisztázni, hogy a szükséges, elvégzendő szabályozási, igazgatási, nyilvántartási és ellenőrzési feladatok közül *mit adjunk át* a nem állami szférának.

A magam részéről azt pártolnám, hogy gyorsítsuk meg a nem állami szféra szerepének kiterjesztését a közszolgálati feladatok ellátásában - anélkül azonban, hogy néhány drasztikus lépéssel egy csapásra "minimális államot" próbálnánk teremteni. Félő, hogy az állam megreformálására irányuló túlzottan radikális terápia szabályozási és ellenőrzési vákumot hozna létre.

Az állami újraelosztás mértéke

A modern jóléti állam nem csak szabályoz, igazgat, nyilvántart és felügyel, hanem *gondoskodik* is az ország lakosairól. Kétféle formában teszi ezt. Egyrészt saját tulajdonában lévő szervezetek útján *közvetlenül*, mintegy "*természetben*" nyújt szolgáltatásokat: állami kórházban és rendelőintézetben betegeket kezelnek, állami iskolában és egyetemeken tanulókat oktatnak, állami menhelyen hajléktalanokat szállásolnak el. Másrészt az állam *pénzbeli formában újra elosztja* az elsődlegesen keletkezett jövedelmeket. Adó, társadalombiztosítási járulék vagy más kötelező befizetés formájában elvesz az állampolgároktól jövedelmeket, majd nyugdíj, táppénz, munkanélküli segély stb. formájában odaad az állampolgároknak jövedelmeket. Az állami gondoskodásnak ez a két fő formája sokféle módon egymásba fonódik.

Az állami gondoskodás mellett százféle alakban nyilvánul meg az egyének és a családok *öngondoskodása*. A kétféle gondoskodás bizonyos fókig helyettesítheti egymást; van olyan funkció, amiben *választani* lehet a kettő között. A kisgyereket állami óvodába adják-e vagy fizetik-e a drágább magánóvodát, illetve egész nap otthon tartják-e. Az öreg szülő államilag finanszírozott öregek otthonában él-e, vagy maga gondoskodik-e önmagáról, odahaza látják el a gyerekei, esetleg a család saját költségére kedvezőbb ellátást biztosító otthonban helyezik-e el.

Az állam reformjáról szólva a legnehezebb kérdés annak eldöntése: meddig terjedjen az állam gondoskodása, és meddig az öngondoskodás. Aki ebben nem foglal állást, az mellébeszél.

A sokszor emlegetett "nagy elosztó rendszerek reformja" egy kevéssel hozzájárulhat a fiskális problémák enyhítéséhez, ha működésüket megpróbálják hatékonyabban megszervezni. Ettől azonban nem várhatunk túl sokat. Az igazi kérdés *az állami gondoskodás és az öngondoskodás aránya!*

Vegyük például az öregkori jövedelem kérdését. (Szándékosan ezt a kifejezést használom, mert nem szeretném a nyugdíjak ügyére leszűkíteni a problémát.) Nem azokról akarnék itt beszélni, akik már nyugdíjasok, vagy elég közel állnak a nyugdíjaztatáshoz. Tekintsünk a pályakezdőkre, akik majd negyven-ötven évvel később lépnek ki (ha ugyan kilépnek) az aktívan foglalkoztatottak köréből. Milyen legyen az ő öregkori jövedelmük összetétele? Mennyi legyen ebből az államkasszán keresztül futó állami nyugdíj, amelyet bizonyos értelemben "állami gondoskodásnak" tekinthetünk, mert állami törvények írják elő mind a befizetéseket, mind a kifizetéseket? Ezzel szembeállítható az "öngondoskodás", bármilyen formában történjék is. Ez akár több elemből is állhat: magán-nyugdíjintézet által folyósított járadékból, az aktív élet folyamán felhalmozott bankbetét vagy más pénzbeli befektetés feléléséből, az aktív korban vásárolt ingatlan vagy ingóságok eladásából és így tovább.

Szándékosan nem megyek itt a részletekbe, sem azt nem tárgyalom, miképpen működjék az állami nyugdíjrendszer, sem pedig azt, hogy milyen legyen a magángondoskodás pénzügyi forrásaként szolgáló eszköztár összetétele. A legfontosabb elhatárolásra, az állami és az öngondoskodás arányainak kialakítására szeretném felhívni a figyelmet.

A további mondanivalóm már nem csak az öregkori jövedelemre és azon belül a nyugdíjakra vonatkozik, hanem a gondoskodás egyéb ágaira is. Az állami újraelosztás - relatíve, az összes jövedelemhez képest - akkor csökken, ha helyét minél inkább átveszi az öngondoskodás. Ez az az alapvető kérdés, amiben állást kell foglalnia annak, aki komolyan akar gondolkodni az állam méretéről.

Saját álláspontomat három pontban foglalom össze.

1. Nem helyeslem egyik végletes megoldást sem. Elvetném az állami paternalizmus monopóliumát, de azt a helyzetet is, amelyben minden állampolgár kizárólag csak a saját erejére számíthat. A vegyes rendszerek híve vagyok, amelyek több pillérre támaszkodnak. Egymást kiegészítve működjenek az állami gondoskodás és az öngondoskodás különböző szervezetei és mechanizmusai.

2. Az a politikai filozófia, amit magaménak érzek, nem híve a messzemenő egalitáriánus elosztásnak, a jövedelmi és vagyoni viszonyok mesterséges és erőszakos kiegyenlítésének. Egalitáriánus vagyok - *egy bizonyos szintig*. Az *alapvető* egészségügyi szolgáltatást, oktatást, öregkori ellátást és a többi jóléti gondoskodást biztosítani kell mindenki számára - ám ezen felül lehetővé kell tenni, hogy mindenki ennél többet is szerezzen magának, saját erejéből.

3. Nem kellene megrövidíteni, abszolút értelemben azt, amit az állami újraelosztás eddig adott. Senkit sem szabad megfosztani szerzett jogaitól. De ahogy a gazdaság növekszik a jövőben, a termelés növekedési üteménél lassabban növekedjék az állami gondoskodás csatornáin át áramló többletjövedelem és gyorsabban az, ami az öngondoskodás részét alkotja.

És itt most már visszatérhetek az állam méretéhez és a költségvetés nehézségeihez. Számottevő fiskális megtakarítás akkor és csak akkor valósulna meg a közeli jövőben, ha a politikai döntés az eddigi, már elért színvonalhoz képest abszolút volumenben csökkentené az állami gondoskodást. Tehát kevesebb állami pénzt költenénk nyugdíjakra, egészségügyre, oktatásra, gyerekek és öregek ellátására, segélyezésre stb., mint eddig. Ez közgazdaságilag vagy pénzügytechnikailag persze lehetséges. Viszont nyomós érvek szólnak ellene. Sokféle kiadás esetében felvetődnek alkotmányjogi aggályok, mert jogi elkötelezettségeket kellene visszavenni. Ám ami ennél is fontosabb, ellene szólnak etikai elvek és politikai szempontok is. Visszalépés a status quo-hoz képest érthető módon nagy felhőrdülést váltana ki.

A politikai döntésnek alig van reális mozgástere rövid távon, amely nemigen ad lehetőséget elmozdulásra az állami gondoskodás és az öngondoskodás pillanatnyi arányaihoz képest. Viszont van mozgástér hosszú távon, az arányok dinamikájának kialakításában.

Józanul számba kell venni ezt a gondolatmenetet, annak etikai, politikai, jogi és gazdasági vonatkozásait. S ha ezt megtesszük, akkor óvatosabban fogunk majd bánni az olyan homályos kijelentésekkel, miszerint "a nagy elosztó rendszerek reformja" kínálja fel az ország fiskális és makrogazdasági egyensúlyi problémáinak megoldását.

Állam és gazdasági növekedés

Eléggé általános az egyetértés abban, hogy az ország felvirágzásának egyik legfontosabb feltétele a tartós és erőteljes növekedés. Viszont tisztázatlan az a kérdés, mi az állam szerepe a növekedés elősegítésére. Igazában még komoly vita sem alakult ki erről a témáról.

A kérdésről folytatott nyugati diskurzusokban az egyik iskola az állam aktív tervező és kezdeményező szerepét emeli ki. Az angolszász szakirodalomban hosszú időn át (nem nagyon találó kifejezéssel) "Industrial Policy"-nek, "iparpolitikának" nevezték ezt a törekvést. Főleg azok a nagy sikerek inspirálták az irányzat híveit, amelyeket a japán növekedés ért el az ötvenes-hatvanas években, s amelyekben fontos szerepet játszott a kormány ipari minisztériuma. Benyomásom szerint az Európai Közösség brüsszeli apparátusában is sokan rokonszenveznek ezzel a gondolattal.

Egy másik szellemi áramlat a növekedés kulcskérdésének a technikai fejlődést tekinti. Az elmúlt évtizedekben áttörés ment végbe a számítógépek és az internet megjelenése, az információk digitalizálása, a kommunikáció mélyreható forradalmi átalakulása nyomán. A fejlődés vezető országa egyértelműen és vitathatatlanul az USA volt és jelenleg is az. Ha közelebbről vizsgáljuk ezt a világtörténelmi jelentőségű technikai átalakulást, megállapíthatjuk: ez *nem* az állam központi irányításával ment végbe. Tipikus esete az olyan folyamatoknak, amelyet decentralizált módon "láthatatlan kezek" irányítanak. Nincs központi, nincs előre elhatározott terv vagy vízió, amit valaki kidolgozott, s most már csak végre kellene hajtani. Garázsban vagy apró irodában megkezdett kis vállalkozások növekednek új óriáscégekké. Versenyben születnek az életrevaló ötletek és halnak el a halva születettek, nem pedig központilag kijelölt zsűrik döntenek arról, melyik pályázat a kívánatos.

Az USA most már évtizedek óta - a hosszú időszak átlagos növekedési ütemét tekintve - vezet Európa előtt. Sokféle tényezővel magyarázzák a tartós előnyt. Számomra meggyőzőnek tűnik az a magyarázat, amely elsősorban a vállalkozás és kezdeményezés szabadabb lehetőségeit emeli ki, mert ez teszi lehetővé a páratlanul gyors technikai fejlődésben betöltött vezető szerepet.

Nem az államnak vagy az általa felkért bizottságoknak kell kitalálnia, hogy miben van fantázia. Ki tudta volna tíz évvel a Google megjelenése előtt megmondani: igen, ezt a pályázatot kell támogatni - ez majd óriási siker lesz! Száz vállalat próbálkozott valamivel, kilencven tönkrement, hat vagy nyolc vitte valamire és egy vagy kettő forradalmi áttörést hajtott végre. Egyetlen ország kormánya se legyen olyan szerénytelen, hogy azt képzelje magáról: tudja, milyen irányba kell terelnie a gazdaságot, s hová kell összpontosítani az erőforrásokat. Sztálin azt hitte, hogy ő tudja. Az első szovjet ötéves tervek megsabták, milyen ágazatokra kell koncentrálni. ("Első a nehézipar, ezen belül a gépipar.") Ugyanebben az időszakban folytak Nyugaton - állami irányítás nélkül, saját kezdeményezésre - az első kísérletek a televíziózással. Senki sem sejtette, hogy egy-két évtizeddel később minden otthonban lesz tévé. Akkor még csak "alapkutatást" végző matematikusok gondolkodtak a kettes számrendszerrel és a véges automaták elméletéről, s el sem tudták volna képzelni, hogy évtizedek múltán erre épül majd az egész információs technológiai forradalom.

Mindez nem jelenti azt, mintha mindegy lenne, mit tesz az állam. Nem mindegy. Kezdeném egy negatív kijelentéssel, amely logikusan következik az elmondottakból: ne szóljon bele abba, amihez nem eléggé ért, nem is érthet. Hagyja a gazdaság vállalkozóira, valamint a tudósokra és az alkalmazott kutatókra, a technikai fejlődés decentralizáltan folyó áramlására, hogy oda irányuljon, ahová belső erői sodorják. Tegye meg azt a szívességet, hogy *nem áll az útjába* ennek az áramlásnak. Ne építsen be gátakat bürokratikus kötöttségekkel. Egy

összehasonlító vizsgálatból kiderült, hogy Írországból 12 nap, Hongkongban 11 nap, az USA-ban mindössze 4 nap kell ahhoz, hogy valaki új vállalkozásba fogjon. Magyarországon 65 napra van szükség ahhoz, hogy a vállalkozó megszerezze az összes engedélyt.

A bürokratikus akadályok lebontása mellett persze *aktív segítő* szerepet is vállaljon az állam. A teljesség igénye nélkül csak néhányat emelek ki:

- Teremtse meg a sikeres vállalkozáshoz szükséges jogbiztonságot. Jó lenne, ha az igazságszolgáltatás felgyorsulna és hatékonyabbá válna, s ezzel erősítené a magánszerződések tekintélyét.

- Az oktatást nem lenne helyes állami gyámság alá helyezni, fejlődését nem célszerű kizárólag az állami finanszírozástól függővé tenni. Ki kellene terjeszteni ebben a szférában is az öngondoskodás hatókörét. Így is jutna elég feladat az államnak, nem utolsósorban a rosszabb eséllyel indulók segítéséhez útjuk egyengetésében. Az állam is szerepet játszhat abban, hogy felgyorsuljanak a tanulás veszélyesen elmaradt ágazatai, például az idegen nyelvek és a számítógép-használat ismerete.

- Vannak olyan óriási befektetéseket igénylő fejlesztések, amelyek nem valósíthatók meg az állam aktív részvétele és pénzbeli hozzájárulása nélkül. Ilyen például a metróhálózat vagy az autópályák építése. Ez - a gazdaság egészét tekintve - nem a magánkezdemenyezés kiváltására szolgál, hanem megadja az infrastrukturális kereteket annak kibontakozásához.

- Ha más történelmi időpontban írnám ezt a cikket, a fenti áttekintéssel be is fejeztem volna az államnak a növekedéssel kapcsolatos feladatainak felsorolását. Ma azonban nem hunyhatom be a szemem az előtt a rendkívül fontos tény előtt, hogy az Európai Unió óriási összegekkel kész hozzájárulni az új tagországok gazdasági fejlesztéséhez, ám ezeknek az erőforrásoknak az átutalását meghatározott feltételekhez köti. Ez nélkülözhetetlenné teszi a kormányzat aktív és hatékony részvételét a fejlesztési projektumok kiválasztásában. Emellett a magyar államnak saját pénzforrásaiból is hozzá kell járulnia a fejlesztési akciókhoz. Ha ezt a vissza nem térő lehetőséget jól ki akarjuk használni, akkor sokkal aktívabb állami tevékenységre lesz szükség ebben a szférában, mint amennyit én, a növekedéssel foglalkozó közgazdászok számottevő részével egyetértésben, tulajdonképpen ideálisnak tartanék. Remélem, hogy azok, akik Magyarországon az EU-erőforrások felhasználásáról döntenek, szakmai előítéletek nélkül végzik majd a projektumok és programok kiválasztását és nyitva lesz a szemük minden egészséges, alulról jövő kezdeményezésre. Ki kell használni ezt az égből hulló manna - de szeretném remélni, hogy az erre a célra megszerveződő apparátus nem fog véglegesen és elmozdíthatatlan módon berendezkedni ezekbe az erős pozíciókba. A távolabbi jövő sikeres növekedése - ezt igazolja a gazdasági fejlődés évszázados története - az újítók, a kezdeményezők, a vállalkozók számára megteremtett lehetőségektől függ.

A vita, amit inkább csak jelezni akartam, még el sem kezdődött Magyarországon. Az a benyomásom (bár lehet, hogy tévedek), mintha a kormány inkább az első fajta hozzáállás, a hosszú távú központi állami tervezés felé hajlana. Talán a brüsszeli gépezet is ebbe az irányba nyomja az új tagországokat. Engem nem győztek meg ezek az elképzelések. Érdemes lenne erről tovább gondolkodni.

Alulról vagy felülről?

Noha korántsem merítettem ki az első nagy témát: *milyen irányban* haladjanak a reformok, át kell térnem a második tárgykörre: *hogyan* menjen végbe a reform.

Ha szigorú szemmel újra elolvasom az előző mondatot, tulajdonképpen nem szerencsés a fogalmazás. A "menjen" szó - felszólító módban - azt a belénk gyökerezett nézetet tükrözi, amely szerint *elő kell írni* a reform soron lévő akcióit.

A társadalom átalakulása természetes, szerves folyamat. Főként evolúció útján megy végbe. Kezdeményezések születnek, "alul", elsősorban a lakosság, a vállalatok vagy más szervezetek körében. Az életrevalóak elterjednek, lassan vagy esetleg viharos sebességgel, a túlélésre képtelen kezdeményezések pedig elsorvadnak, eltűnnek.

A reformer politikusnak, a közvéleményformálónak és a tudományos embereknek elsősorban azt kell figyelniük: hol jelent meg valami életrevaló kezdeményezés. Ezt kell felkarolni, az állam erejével segíteni, biztatni és kritizálni, hibáit nyesegetni. Két példát említek, a világ két egymástól nagyon különböző tájáról. A hetvenes években Kína néhány városában, nem az óriás metropolisokban, hanem a Pekinghez vagy Sanghajhoz képest kisebbekben megjelent egy furcsa, azelőtt sohasem látott képződmény, amelyet "városi és falusi vállalkozásnak" neveztek. Félig a város vagy a község tulajdonában volt, félig (legalábbis burkoltan) magánvállalkozók tulajdonában. Az uralkodó nyugati közgazdasági elmélet és joggyakorlat az állam és az üzlet tiszta szétválását követeli meg. Ezekben a különös vállalatokban gyakran a polgármester lett az igazgató. A város vagy község segítette pénzzel a vállalat beruházásait, és a hasznon osztozott a város kasszája, és az igazgató, a vezető menedzserek, esetleg a többi rejtőző tulajdonos. Mi ez? Korrupt összefonódás? Annyi bizonyos, hogy mind a város közössége, mind a vállalat irányítói érdekelték voltak a profitban. Óriási lendülettel növekedni kezdett a "városi és falusi vállalkozások szektora". Ez a szektor vált a világtörténelmileg is egyedülállóan gyors kínai növekedés egyik fő előrehajtó erejévé. Senki sem tervezte meg előre ezt a "tulajdonreformot". Alulról kezdeményezték, de az állam politikai vezetői felismerték az ebben rejlő lehetőséget és felkarolták. Most azonban az idő kezd túlhaladni rajtuk, szerepük csökkenőben van és lehet, hogy egy idő múlva eltűnnek.

A másik példát az amerikai egészségügy területéről hozom. Az úgynevezett HMO szervezet hosszú múltra tekinthet vissza, első előfutárai már a XIX. század közepén jelentek meg. Ez a sajátos képződmény egyesíti magában a biztosítás-finanszírozás és az ellátás-szolgáltatás funkcióit. (Az HMO nem azonos azzal az elgondolással, amit ma sokan javasolnak Magyarországon: továbbra is maradjon meg a biztosítás és a szolgáltatás különállása, de mindkettőben külön-külön jelenjék meg a magánszektor.) Az HMO forma a hetvenes évektől kezdett tömegesebben terjedni, 1973-ban már törvényt is hoztak működésük szabályozására. Hálózatuk ma átfogja az egészségügy tekintélyes részét, bár nem vált egyeduralmódóvá. Kezdetben az HMO-kkal szemben sok panasz hangzott el. Sok bírálat jelent meg a médiában, megpróbálták működési szabályait javítani. A panaszok most sem szűntek meg teljesen és új problémák is felvetődtek tevékenységükkel kapcsolatban. Egy bizonyos: nem központosított reformterv alapján, nem állami parancsszóra fejlődtek ki.

Aki a társadalmat át akarja alakítani, annak éberrel figyelnie kell, hol születnek életrevaló új formák. Ha fejlődésük eredményekkel biztat, akkor az állam első dolga az legyen, hogy a bürokratikus akadályokat eltakarítsa az útból. Alakítson ki olyan jogi és intézményi kereteket,

amelyek a jó kezdeményezések működését elősegítik. Többnyire szükség van alkalmas állami felügyelet kiépítésére is.

Nem kell azonnal egyöntetű, végleges, "kőbe vésett" megoldást kidolgozni, amely univerzálisan alkalmazható az ország minden részében, és amelybe be kell sorolni az ország minden állampolgárát. Nagyon találó az angol kifejezés: "trial and error" (kísérlet és tévedés). Újra és újra próbálkozni kell, és meg kell engedni, természetesnek kell tekinteni a tévedést. Ki kell javítani a hibát és újra hozzá kell látni a próbálkozáshoz.

Ne zárkózzunk el persze attól, hogy bizonyos változtatások felülről induljanak el. Az is járhat szerencsével, de ne legyen a központi akaratnak kezdeményezési monopóliuma. A központi reformakciókban is alkalmazni kell a "kísérlet és tévedés" módszerét. Nem jó minden esetben az átfogó és univerzális reform. Központi kezdeményezésre is lehet kísérletezni, a megvalósulást figyelni, a kezdő lépéseket korrigálni.

A reformok sebessége

A kiigazítás, a gazdasági növekedés visszaterelése az egyensúlyi pályára *nagyon sürgős*. Az első lépésekkel nem szabad késlekedni. Nagyon jól tette a kormány, hogy már a kezdet kezdetén konkrét határozatokat fogadott el és mindjárt elindult a megvalósítás felé. A kiigazítás sebességénél az idő mértékegysége a hét vagy a hónap.

A társadalmat mélyen átalakító reformok is sürgősek - de itt más a lépték. Talán az év, vagy egyes folyamatoknál egy-egy sok éves időszak. *Kapkodás nélkül, türelmesen* kell munkálkodni a reformok előkészítésén és megvalósításán.

Nagy körültekintésre van szükség az *előkészítő fázisban*. Megvallom, időnként aggodalommal tölt el az a türelmetlenség, amely a reformokkal kapcsolatos nyilatkozatokból kicsendül. Az *egyetemi tandíj* ügyével szemléltetném a problémát. Előrebocsátom, ellenzem az egyöntetűen ingyenes felsőoktatást. A tandíj és a szigorú feltételekhez kötött tandíjmentesség, a különböző kritériumok szerint adott ösztöndíjak és a diákhitel kombinációját tartanám célravezetőnek. Könnyen lehetséges, hogy a kormány tegnap előtt bejelentett elgondolása ebbe az irányba mutat - és ez esetben én is a támogatói közé tartoznék. Nem a tandíjreform *tartalmához* szólok hozzá ezen a helyen, hanem *a közlés módjához*. Előbb a "halasztott tandíjfizetés" gondolatát lebegteték, majd amikor azt levették a napirendről, rövidesen egy más konstrukciót közöltek, kijelentvén: már kész is van az erre vonatkozó törvényjavaslat. Mire jó előbb az improvizálás benyomását kelteni, utána pedig azt, hogy a kormányzat "kész helyzet" elé állít mindenki ebben az ügyben? Mennyivel célszerűbb lett volna azzal kezdeni, hogy nyilvánosságra hoznak egy alapos és kiegyensúlyozott tanulmányt, amely az érdekeltek és a közvélemény számára bemutatja az ellentmondásos külföldi tapasztalatokat, sorra veszi a fő alternatívákat, és tárgyilagosan elmagyarázza mindegyik előnyeit és hátrányait. A tanulmányban csak ezután következne a kormányzati javaslat bemutatása, hozzátéve, milyen érvek szóltak éppen ennek az alternatívának a kiválasztása mellett. A tanulmány és a kormányzati elgondolás publikálása után módot kellene adni az alternatívák feletti nyilvános vitának. Így sokkal megalapozottabb törvényjavaslathoz és végső soron jobb tandíj-törvényhez jutnánk el, amely nagyobb támogatást kapna az érdekeltektől és a közvéleménytől.

Célszerű persze határidőt adni annak a munkacsoportnak, amely az előkészítő fázis írásbeli anyagát állítja össze. De csínján kellene bánni a határidők kiszabásával egy-egy mélyebb társadalomátalakító folyamat befejezésére. Elborzadva hallom, amikor valaki kijelenti: ennek

a kormánynak még ebben a parlamenti ciklusban "végre kell hajtania az egészségügyi reformot". Kiemeltem az "az" szócskát. Az olvasó, mire idáig jutott cikkem olvasásában, érteni fogja, miféle ironikus célzattal teszem ezt. Miféle reformról van itt szó? Mi indokolja azt, hogy a parlamenti ciklus vége legyen egy nagy átalakulás befejezésének határideje? Én elégedett leszek a jelenlegi kormánnyal, ha a ciklus négy esztendeje alatt lelkiismeretes reform-előkészítő munkát végeztek, s erre alapozva *néhány jelentős lépést* tettek előre az átalakításban. A kormánynak tudnia kell, hogy ebben is van kockázat. Egy-egy lépés vagy jól sikerül majd, vagy nem. Ha nem, akkor javítani kell - esetleg éppen a ciklus negyedik évében. A most napirenden lévő átalakításokat nem szabad határidős kampányként kezelni.

Kifejezetten kártékonynak érzem a makrogazdasági kiigazítás és a társadalmat mélyen átalakító reformok ügyének torz összekapcsolását. Sokszor azt a benyomást keltik hazai és külföldi szakértők, elemző intézetek, sőt nemzetközi szervezetek nevében nyilatkozó személyek is, mintha ki akarnák préselni a magyar kormányzattól a reformokat. "Lássatok már végre hozzá a reformokhoz, mert különben el sem hisszük nektek, hogy komolyan rendbe akarjátok hozni az egyensúlyzavarokat!" Nem lepődöm meg a türelmetlenségen, hiszen 1998 óta csak kevés területen mentek végbe számottevő reformok, a társadalom mélyebb átalakításának folyamata aggasztóan lelassult. Mégis ki kell jelentenem: ez a fajta nyomás csak eszmei zűrzavarhoz és felelőtlen kapkodáshoz vezet. A reformokat nem "prés alatt", hanem őszinte belső kezdeményezéstől sugalmazva, higgadtan, átgondoltan, türelmesen, tárgyilagos vitákban jól feltárt terepen kell megvalósítani.

A társadalom szövetébe mélyen behatoló nagy átalakulások véghezvitelére nem alkalmas eszköz a gőzhenger, legalábbis demokráciában nem. Ha Kínában az országot uraló kommunista vezető csoport elhatározza, hogy reformálni kell - a szó szoros értelmében tűzön-vízen át végrehajtja. Demokráciában ez sokkal nehezebb. Lassítják a folyamatot a jogállam előírásai és kötöttségei. Nehezíti az erős akaratú reformerek dolgát a szólásszabadság, a sajtószabadság és a szervezkedési szabadság, amely lehetővé teszi a hangos tiltakozást. Ha a reform ellenállásba ütközik, az nem csak lassíthatja, hanem le is blokkolhatja a változtatásokat.

E hátrányok ellenére is habozás nélkül a mi demokráciánkat választom és nem a kínai reformdiktatúrát. Megnyugtató az a tudat, hogy ugyanez az értékválasztás hatja át a kormányt és a mögötte álló politikai erőket. Ennek tudatában, a demokrácia adta korlátozott lehetőségek között kezdődik most a reformok új korszaka.

Reménytelen akár egy-egy részreform ügyében is teljes konszenzust elérni. Ennél szerényebb politikai kritériumokat célszerű kitűzni. Akár engedményekkel is, de elejét kell venni a dühös, szenvedélyes kitörésekben megnyilvánuló ellenállásnak. El kell érni, hogy a közvéleménynek és a szóban forgó változtatásban közvetlenül érdekelt csoportoknak legalább egy hangadó része aktívan odaálljon a reform ügye mellé. Természetesen szükség van arra, hogy a parlament többsége ingadozás nélkül támogassa a reform megvalósításához szükséges törvényalkotást.

Ezek reális célok. Jó esély van arra, hogy az ország a legközelebbi években sikeresen, a korábbinál lényegesen nagyobb lépésekkel haladjon előre a reformok útján.